

К. Куркебаев

ЕЖЕЛГІ АРАҚАШЫҚТЫҚ ӨЛШЕМДЕРІНДЕГІ ӘЛЕМ БЕЙНЕСІНІҢ КӨРІНІСІ

XX-XXI ғасырлар тіл білімі тоғысында ру, тайпа, этнос, ұлт, халық сияқты этномәдени ұғымдар өз болмысын айқындау үшін “Тіл – Адам – Мәдениет” ұштағандарына иек артып, ұлттық дүниетанымның, ұлттық рухтың, ұлттық ерекшеліктің күрделі табиғатын танып білуге кешенді түрде бағытталған антропоцентристік парадигмадағы когнитивтік, лингвоконцептуальдық, лингвомәдениеттанымдық, этнолингвистикалық, психоллингвистикалық, коммуникациялық, лингвопрагматикалық, лингвоелтану, мәдениаралық қарым-қатынас зерттеулеріне ерекше назар аударуда.

Антропоэзектік бағыттың зерттеу ұстанымында объективтік дүниедегі барлық нәрсе адамның өзінен бастау алатыны дәйектеліп те, дәлелденіп те келеді. Яғни, күллі зерттеу ұстанымы адамның ақыл-ойы, санасы, дүниетанымы, көріп білген өмір тәжірибесі арқылы жүзеге асырылады. Бұл когнитивті-концептуальдық жүйеде ерекше көрініс береді.

Когнитивті-концептуальдық жүйенің дамып қалыптасуына логика, философия, психология, мәдениеттану, жасанды интеллект, информатика, тіл, биология, медицина сияқты ғылымдармен сабақтастыра қарастыру керектігі зерттеушілер назарынан тыс қалған емес. Бүгінгі тіл ғылымында когнитив теориясы осы ғылымдарды байланыстырып тұрған қолшатыр іспеттес қарастырылып келеді.

Мұны Е.С.Кубрякованың: “Это схема была призвана отразить многочисленные связи когнитивной науки с другими отраслями знания и другими дисциплинами, что собственно, и послужило поводом называть эту науку “зонтиковой” [1,], - деп топшалауынан да толық байқауымызға болады.

Адамның ойлауы мен танымдық әрекетіндегі тілдің рөлін зерттеу мүддесі көзделетін когнитивтік лингвистикада тіл – «ойдың тікелей шындығы, сана әрекетінің көрінісі», «ойтаным тетігі», «тілдік бірліктердің өн бойына терең мазмұндық астарына ақпараттарды бекіту, жасыру, сақтау, сондай-ақ қажет жағдайда қайта жаңартудың когнициялық тәсілі» тұрғысынан сарапталып **әлем бейнесі** арқылы көрініс береді. Яғни бүгінгі когнитивті-концептуальдық жүйедегі әлем бейнесінің алғашқы нұсқасы **дүниенің қарабайыр бейнесі** арқылы танылады.

Ұжым мүшелерінің алғашқы танымдық жүйесі дүниенің қарабайыр бейнесі арқылы айқындалып сол уақыт туралы мол ақпарат береді.

Дүниенің қарабайыр бейнесінің қалыптасуы тарихи тұрғыдан танымның алғашқы әлем туралы нүктесінен (мифологиялық, қарапайым) бастау алып, ғылыми аралыққа дейінгі даму сатысынан өткен. Ол адамның дүние, қоршаған әлем туралы балама дүниетанымымен тығыз байланысты жүйеленеді. Дүниені танып білу адамның күнделікті тұрмыс-тіршілігіндегі істеген іс-әрекеттері мен көрген білген өмір тәжірибелерінің нәтижесі негізінде сұрыпталып қалыптасады. Ал тәжірибе болса, адам қоғамының алға дамуының нәтижеге жеткен көрсеткіші ретінде де дәйектеліп зерделенеді. Сол себепті, дүниені танудың бастапқы және соңғы кезеңдері - адам әрекетінің тәжірибелік меңгеруінің нәтижесі болып табылады. Адам жаңа нысандар мен құбылыстарды тани отырып, оларға сөз арқылы атау береді. Танымның тіл арқылы танбалануынан **дүниенің тілдік бейнесі** пайда болады.

Бұл жөнінде: «Языковая картина мира – это выработанное многовековым опытом народа и осуществляемое средствами языковых номинаций изображение всего сущего как целостного и многочастного мира, в своем строении и в осмысляемых языком связях своих частей представляющего, во-первых, человека, его материальную и духовную жизнедеятельность и, во-вторых, все то, что его окружает пространство и время, живую и неживую природу, область созданных человеком мифов и социум» [2, 5], – деген тұжырыммен келісуге болады.

Дүниенің қарабайыр бейнесінде лингвомәдени қауымдастықтың дүние-әлем туралы «қарабайыр» түсініктерінің біртұтас жүйесі, ұлттық сананың көне қабаттары, ұлттық ділдің тарихи қалыптасу этаптары көрініс табады. Сондықтанда ол этникалық дүниетаным мен этностың дүниені тануының, қабылдауы мен түсінуінің қайталанбас өзіндік ерекшеліктерін танытады.

Дүниенің қарабайыр бейнесі өмірлік іс-әрекет барысында, практикалық тәжірибенің жинақталуының нәтижесінде және қоршаған орта құбылыстарын барлап-бақылаудың, сараптап-пайымдаудың негізінде табиғи қалыптасады. Дүниенің қарабайыр бейнесі ретіндегі

көрініске қазақ тіліндегі байырғы метрологиялық лексиканы да жатқызуға болады.

Ежелгі қауымдық құрлыста адамдар тұрмыс-тіршілігінің негізгі көзі – аңшылық, егіншілік және мал шаруашылығы болғандықтан, солардың есебін, сан-мөлшерін, межесін белгілі бір өлшемдік таңбалармен белгілеу керек болды. Осындай қажеттіліктер негізінде ежелгі өлшемдік жүйелер дүниеге келді. Көптеген ру тайпаларда ең алғашқы өлшем құралдары қызметін адамның дене мүшелері атқарды. Өлшем тарихында Протагордың “барлық заттар өлшемі - адамның өзі” деген тұжырымы осыған сәйкес қалыптаса керек.

Біздің ата-бабаларымыз ежелгі қазақтар арғысы түркілер де таңның атысы мен күннің батысын, тәулікті, уақытты сағатпен, минутпен, секундпен, салмақ пен көлемді безбен, таразы, килограмм, грамм, арақашықтық пен ұзындықты километр, метр, дециметр, сантиметр сияқты нақты метрологиялық өлшеу құралдарымен өлшемесе де, соның бәрінің өлшемін өзінің күнделікті тұрмыс-тіршілігіндегі өмірлік тәжірибесінен таба білген.

Қазақ тіліндегі метрологиялық лексиканың ішінде ұзындық, биіктік, арақашықтық, уақыт өлшемдерін білдіретін *қарыс, сүйем, елі, тұсау бойы, найза бойы, арқан бойы, тірсектен, қызыл асықтан, ат құлағынан, шай қайнатым жер, бие сауым жер, ет пісірім жер, сүт пісірім жер, күндік жер, сәскелік жер, ат шаптырым жер, құнан шаптырым жер, тай шаптырым жер, түйе көш жер, бір көш жер, қозы көш жер, түйенің табаны түсетін жер, бие бауындай жер, қозы көген жер, қозы өрісіндей жер, таяқ тастам жер, қарға адым жер, мал өрістен қайтқанда, қозы жамырап жатқанда* сияқты сөз қолданыстар өз заманында өлшем қызметтерін атқарса, бүгінгі уақытта бұл байырғы өлшем бірліктері дүниенің қарабайыр бейнесі ретінде көрініс береді.

Мәселен, қазақтар өзін қоршаған аумақта бір-бірінен қандай ара-қашықтықта орналасқаны жөнінде Р.Иманалиева төмендегідей мәлімет келтіреді: “Наличие концентрической или круговой (полукруговой) расстановки отражает мифологическое представление казахов об освоении пространство. Жилье - Үлкен үй “Большая юрта” рассматривается как некий центр, от которого концентрическими кругами располагается остальной мир – юрты ближайших родственников, юрты гостей, далее место расположения скота - қозы қайырым, қозы көгеніндей, место расположения жеребяти

коблицы - желі бойы, бие сауым жер и т.д” [3,22].

Қазақ таным-түсінігінде жылқы малын ерекше қастерленген. Осыған байланысты қазақ тілінде жылқыға байланысты сөздер мен сөз тіркестері, фразеологизмдер, қанатты сөздер сан алуан мағыналық топтарда молынан ұшырасады. Өлшемдік мағынамен байланыста қолданылатын *ат шаптырым жер, құнан шаптырым жер, тай шаптырым жер, ат сауырынан, ат құлағынан* сияқты тіркесімдер осының нақты айғағы.

Ат шаптырым жер. Шамамен 2-3 км ара қашықтықты білдіреді [ҚТТС, 4,108]. Бұл тіркесімге берілген сөздіктегі түсініктеме мен ғалымдардың берген анықтамасында бірізділік жоқ. Мәселен, Е.Жанпейісов бұл тіркесім туралы бірнеше ғалымдардың пікірін салыстырып, оларда кейбір мағыналық ерекшеліктері бар екенін атап көрсетеді. Этнограф ғалым Х. Арғынбаевтың көрсетуінше *ат шаптырым* тіркесі “30-40 км аралығындағы ара қашықтықты” білдіреді десе, С.М.Абрамзон *ат чадым* ара қашықтығы “кейде 50 шақырымға дейін жетеді” деп көрсетеді. Ал М.Әуезов *ат шаптырымның* ара қашықтығы “шамамен 20-25 км болады,”- дейді [5,143].

Тілімізде *ат шаптырым жер* тіркесімен мағыналық және құрылымдық жағынан ұқсас өлшемдік мағынада қолданылатын *құнан шаптырым жер, тай шаптырым жер* тіркестері де қазақтың өзіне тән танымдық ерекшелігін көрсететіні белгілі. Өйткені қазақ өзінің күнделікті көз алдында көретін жан-жануарлардың жасын, жынысын, физиологиялық қабілет қасиеттерін ерекше тани білген. Сол танымның негізінде басқа нысандармен салыстырып, теңеп солардың қасиеттерін анықтаған. Жоғарыда аталған тіл бірліктері - осының айғағы. Бұлардың білдіретін ара қашықтық меже шамасына осы жануарлардың жасы, физиологиялық қабілеті, тұрмыс-тіршіліктегі тәжірибесі, адам санасында сұрыпталған, семантикалық айырым белгілері негізге алынған. Сондықтан да, қазақ дүниетанымында орта есеппен *ат шаптырым жер - 20-25 шақырымды* білдірсе, *құнан шаптырым жер - 10-15 шақырымды*, *тай шаптырым жер - 5-10 шақырымды* межелеген. Яғни бұл тіл бірліктерінің пайда болуына күнделікті қазақ өміріндегі тұрмыс-тіршілігіндегі көрген білгені мен есіне түйген қарабайыр дүниетанымы себеп болған деуімізге болады.

Әр халықта қоршаған ортасы, шұғылданған шаруашылығы, ондағы заттармен қарым-қаты-

насы негізінде танымдық ұғымы және дүниені қарапайым үлгіде тану ерекшелігі пайда болады. Ол ұғым тілде сөзбен, тіркеспен белгіленіп, белгілі бір мағынаға ие болып тіл арқылы таңбаланады. Мәселен, Л.Молчанова өз зерттеу жұмысында суық жақта тұратын Солтүстік халықтарында итке шана шегіп, оған жүк салып, дем алдырмай жүгіретін әдет-ғұрпы болған. Осыдан бұл халықтардың тілінде 10-15 км арақашықтық өлшемін білдіретін, “*нобэрд-побэйд*” (аудармасы: *шана шеккен иттің дем алмай жүгіруі*) атауы пайда болған [6,36]. Аталмыш еңбегінде Вихманның пікіріне сілтеме жасап, фин-соулисдің “*penikzorma*” өлшеуі мен эстондардың “*penikorem*” өлшем бірліктері (аудармасы: жүк тиелген ит жарысы) жүк салған иттің жарысындағы 10 шақырымға тең арақашықтық өлшемі деп көрсетеді [6,36].

Сондай-ақ, Орал семьясындағы түңғысманьчжур тілдер тобына жататын ненец тіліндегі “*ядалавай*” сөзі (аудармасы: бұғының дем алмай жүгіруі) - күндік жолды немесе арақашықтықты жегілген бұғының дем алмай жүгіріп өтетін межесі, шамасы арқылы анықтайтын тілдік бірлік болған. Бұл ара қашықтық өлшем атауы табиғат мерзіміне байланысты қыста (немесе үлкен “ядалавай”) 10 шақырымға жуық болса, жазда ол 4-5 шақырымды қамтыған [6,36].

Славян халықтарының тілінде де “*ат шаптырым жер*” тіркесіміне жуық қолданылатын “*упряжка*” (аудармасы: көсем жегілген аттар) деген атау бар. В.Г.Романова бұл сөздің екі мағынасын көрсетеді: 1) Аттың дем алмай жүріп өткен арақашықтығы шамамен 40 шақырымдай жер. 2) Аттың ешнәрсе жемей, доғасыз шауып өткен ара қашықтық межесі [7,126].

Орыс тіліндегі бұл атау да *ат шаптырым жер*, *құнан шаптырым жер*, *тай шаптырым жер* тіркесі сияқты көнерген сөздер қатарына жатып, байырғы халықтық өлшем атауы ретінде қолданылады.

Қысқасы тіліміздегі *ат шаптырым жер*, *құнан шаптырым жер*, *тай шаптырым жер* тіркесімдеріне ата-бабаларымыз жол жүру мен арақашықтық меже шамасын анықтауда өлшем мәнінде жұмсалған байырғы өлшем бірліктері. Басқа халықтар да өзінің күнделікті тұрмыс-тіршілігінде қай жануарды көп пайдаланса, соның қимыл қозғалысы, жүрісі арқылы арақашықтық межелерін анықтағанын жоғарыдағы мысалдар дәлел бола алады.

Дүние бейнесі ұғымын адамның өмірлік тәжірибесі нәтижесінде қалыптасқан қандай да бір құбылыс туралы таным деп тұжырымдал-

ғанмен, әлем бейнесін бұлай түсінудің ғылыми сипаты жоқ, себебі ол табиғат, жағдай, эстетикалық құндылықтар, т.с.с. қандай да бір құбылыстар туралы жеке адамның түсінігі мен танымын бейнелеуі сияқты мүмкіндіктерге де ие.

Қазақтардың өткен өміріндегі тұрмыс-тіршілігінде **көш** лексемасын әлем бейнесіндегі когнитивтік бірлік ретінде тануға болады. Қазақтар мал-мүлкін аман сақтау үшін, ауа-райының ыңғайын бақылай отырып, үнемі көшіп қонып өріс жаңартып отырған. Сонымен қоса көш ұғымының пәлсапалық мәні - адам ғұмырын, жалпы тіршілік дүниені көшке, керуенге тенеу, адамды уақыт қонағы деп санау қазақтарда да көнеден келе жатқан дүниетанымдық философиялық тұжырым.

Осыған орай, “көш” сөзі қазақ тілінде сан алуан қолданысқа түсіп, көптеген атаулар мен тұрақты тіркестердің, мақал-мәтелдердің жасалуына негіз болған. Мыс: *көш бойы*, *көш құлаш*, *көш сырмақ*, *көш жер*, *көш көлікті болсын*, *аштан өліп көштен қалу*, *көш жүре түзеледі*, *көшке берге тайыңды ал*, *дүниеден көшу*, *бәдік көшті*, *үдере көшу*, *үрке көшу*, *шалқар көш* сияқты тілдік қолданыстар осының айғағы. Сондай-ақ, қазақ тілінде “көш” сөзімен байланысты арақашықтық өлшемін шамалап, межелеп, болжамдап көрсететін *қозы көш жер*, *бір көш жер*, *түйе көш жер*, *үдере көшу* сияқты тіркесімдер қалыптасқан.

Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде “**қозы көш жер**” тіркесімінің екі түрлі мағынасы көрсетілген: 1. Жақын жер, алыс емес. 2. Қашықтығы қозы жайылымдай жер [ҚТТС, 4,245].

Сөздікте қаншалықты арақашықтықты қамтитыны нақты айтылмағанымен, “жақын жер”, “жақын арақашықтық” деп жобалап көрсетілген.

Басқа зерттеу еңбектерінің мәліметтеріне сүйенсек, бұл қашықтықты әр түрлі дәрежеде көрсетеді. Е. Жанпейісов, М. Әуезовтің көрсетуіне сілтеме жасап, “қозы көш жер” тіркесімін жазық жерде 5-6 км арақашықтықты білдіреді десе [5,145], Е. Аққошқаров: “Қозы көш жер 6-8 км арақашықтықты қамтиды және жыл маусымына, ауа райына, жер жағдайына байланысты бұл шамалар өзгеріп отырады”, - деп көрсетеді [8,46]. Ал М. Мирзоев өз мақаласында қазақтар 2-3 км аралықты білдіргісі келсе “қозы көш жер” деп атайтын болған, - дейді [9,191].

Бұл фразеологизм туралы академик Ә.Қайдар да өз еңбегінде төмендегідей түсініктеме береді: “Арақашықтықты өлшеудің бұл формасы ауылдың бір қоныстан екінші қонысқа

көшкеніндегі қозының күні бойғы жарық күнде өзінің кәдімгі қарапайым (естественным) жүрісімен жүріп өткен арақашықтықты бақылау нәтижесінде қалыптасқан. Бұл да басқа халықтық өлшем бірліктері сияқты халықтың нақты көшпелі өмірінің абстрактіленуі нәтижесінде пайда болып тілімізде тұрақтылыққа айналған” [10,214].

Біздің ойымызша, біріншіден - қозының жүру кездегі физиологиялық қабілетіне және жүрген жердегі географиялық аймақтардың (жазық жер, таулы жер т.б.) бірдей болмауына байланысты білдіретін арақашықтық шама, межелерде ауытқушылық болып отырады.

Екіншіден, тіл иесінің таным моделіндегі қозы атауының семантикасында басқа жануарларға қарағанда әлсіз, қуаты аз, әлі жас сияқты имплицитті семалар болғандықтан *қозы көш жер* фразеологизмі жақын ара қашықтықты білдіреді. Қозы атауының бойындағы кішкентай, әлсіз, аз сияқты имплицитті семалар этнос танымында, басқа да нысандарда мол сақталған. Бұған дәлел ретінде тіліміздегі аз ғана өлшем межені білдіретін *қозы қайырым жер, қозы көген жер, қозы өрісіндей жер, қозы қарын май* сияқты тіл бірліктерін келтіруге болады.

Жалпы тілімізде “жақын жер”, “алыс емес жер” мағынасында қолданылатын бұл өлшемдік атау *бір көш жер, түйе көш жер, тай шаптырым жер, құнан шаптырым жер, ат шаптырым жер* деген сияқты фразеологизмдермен құрылымдық-мағыналық ассоциациялық байланыста тұрып, қазақтың дүниені қарапайым үлгіде тануы бойынша СА лыстырмалы түрде “онша алыс емес, жақын жер” аралығын білдіретін 5-6 шақырымдай арақашықтық білдірген деп тұжырымдауға болады.

Қорыта айтсақ, сөздік қорымыздың құнарлы бір қабатын құрайтын ежелгі арақашықтық өлшем мағынасын білдіретін сөздер мен тірке-

сімдер, метрологиялық лексиканың аса ауқымды қабатының бірі болып табылады. Олардың пайда болуы мен қалыптасуы – сол халықтың күнделікті тұрмыс-тіршілігіндегі мал шаруашылығымен, көшіп қонуымен түрлі нысандарды салыстыру, теңеу, ұқсату сияқты дүниенің қарабайыр бейнесін тану негізінде өмір қажеттілігінен туындаған. Сондықтан бұл өлшем, меже, шамалар өз заманының этномәдени келбетінен берері мол, өзіндік ұғымдық мазмұны бар этностың ойлау жүйесіндегі ұлттық дүниетанымдық ерекшеліктерін айқындайтын құнды тіл бірліктерінің бір қабаты.

1. Кубрякова Е.С. Начальные этапы становления когнитивизма // Вопросы языкознания М., 1994. –С.21-34.

2. Шведова Н.Ю. Теоретические результаты, полученные в работе над «Русским семантическим словарем» // ВЯ 1999, №1. с.3-16.

3. Иманалиева Р. Этнолингвистические вопросы изучения средств выражения пространственных представлений в казахском языке. Автореферат дисс...КФН. –Алматы, 1989. -24 с.

4. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. –Алматы: Наука, 1989. -282 с.

5. Жанпейсов Е.Н. Этнокультурная лексика казахского языка. –Алматы: Наука, 1989. -282 с.

6. Молчанова Л.А. Народная метрология. –Минск: Наука и техника, 1973. -83 с.

7. Романова Г.Я. Найменования мер длины в русском языке. –Москва: Наука, 1975. -175 с.

8. Аққошқаров Е. Қазақ арасына кең тараған байырғы өлшемдер // Қазақ тілі мен әдебиеті. 12. 2000. –63 б.

9. Мирзоев М. Старинные казахские меры // Огни Мангышлака, 27.08.1991.

10. Қайдаров Ә.Т. Тысяча метких образных выражений. –Астана: Білге, 2003. -368 с.

* * *

В этой статье рассматриваются вопросы древней национальной метрологии, которой обозначаются расстояния меры и их отражение в наивной картине мира.

* * *

In this article are discussed questions of ancient national metrology by which distances of a measure and their reflection in a naive picture of the world are designated.

Қ. Қыдырбаев

ТРАНСКРИПЦИЯ ТҮРЛЕРІ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ МӘТІНДЕРІНІҢ ТРАНСКРИПЦИЯЛАНУ ЖАЙЫ

Графика тілдегі дыбыстардың шын бейнесін дәл таныта бермейді. Қазіргі қазақ тілінде қолданылып жүрген и, у, ю әріптерінің әрқайсысы екі-үш, тіпті онан да көп дыбысты немесе дыбыстардың қосындысын бейнелейді. Мәселен,

бір ғана и әрпінің дыбыстық көрінісі мынадай болып келеді:

1) ый: мый, (жазылуы ми), қый (қи), ыйық (иық), таный (тани), қыйа (қия), қыйын (қиым), жый (жи), тыйын (тиын);